

ESSENİLER

Milâttan önce
II. yüzyılda ortaya çıkan
mistik yapılı bir yahudi mezhebi
(bk. YAHUDİLİK).

ESTERÂBÂD

(استراباد)

Kuzeydoğu İran'da
bugün Gürgân adıyla anılan
tarihî şehir.

Doğu Mâzenderan (eski Hyrcania, Cür-cân) bölgesinde, Hazar denizinin güney-doğu ucundan 35 km. uzaklıkta Karasu'nun bir kolu üzerinde kurulmuştur. İçinde bulunduğu Elburz'dan ayrılan çok yüksek ve ormanlık bir dağ silsilesinin eteğindeki ova oldukça verimlidir ve kuzeyde Türkmenistan'ın Karakum çölüne kadar uzanır. Hazar denizinin güneydoğu köşesinde bulunan lagün de Esterâbâd veya Gürgân körfezi olarak anılır. Şehrin adı ve ilk tarihi hakkındaki bilgilerin büyük bir bölümü efsanelerden ibaret olup eski kaynaklarda Esterâbâd isminin, Zerdüşt dininde yıldızların kutsal sayılmaları sebebiyle "yıldız" anlamına gelen sitâreden veya "katır" anlamındaki esterden, yahut Sâsânî hükümdarlarından Erdeşir-i Dirâzdest'in yahudi asıllı karısı Ester'in adından geldiği rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda, Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân döneminde (715-717) bölgeyi fetheden Horasan Valisi Yezîd b. Mühel-leb tarafından Esterek adlı köyün bulunduğu yerde kurulduğu ve buraya köyün adından mülhem olarak Esterâbâd denildiği ileri sürülürse de bu tez ispat edilememiştir. İlk devir İslâm coğrafyacılarından bazıları Esterâbâd'ı Cür-cân bölgesinin dört şehriden biri olarak zikrederler (bk. CÜRCÂN).

Şehrin müslümanlar tarafından alınması Hz. Osman dönemine rastlar. 30 (650-51) yılında Saîd b. Âs kumandasındaki ordu, daha önce Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan, fakat daha sonra antlaşma hükümlerine uymayan Cür-cân'ın fethine başlamışsa da bölgenin kesin olarak İslâm hâkimiyeti altına girmesi, ancak Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik devrinde gerçekleşmiştir. Buradaki İslâm hâkimiyetinin ilk dönemleriyle ilgili bilgiler az olmakla birlikte yerli hükümdarların zaman zaman Araplar'a

karşı ayaklandıklarını gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. Nitekim 275'te (888-89) Râfi' b. Herseme, Esterâbâd'a kapanan Muhammed b. Zeyd'i ele geçirmek için şehri kuşatmış, daha sonra buradan kaçan Muhammed Bâvendiler'den Rüstem b. Kâim'e sığınmıştı. X. yüzyılda Saffârililer ve diğer hânedanlar arasında çekişme alanı haline gelen Cür-cân bölgesi sonunda Sâmânî egemenliği altına girdi ve Mâkân b. Kâkî'nin yönettiği Esterâbâd da Sâmânî kumandanlarından Simcûr ile Muhammed b. Ubeydullah-ı Bel'amî tarafından işgal edildi. Bir süre Sâmânîler'in hâkimiyetinde kaldıktan sonra Büveyhîler'den Rüknuddevle'nin oğlu Adudüddevle'nin kuvvetleri tarafından ele geçirildi (981). Adudüddevle'nin ölümünden (983) sonra kardeşi Müeyyidüddevle, ağabeyinin dostu Ziyârî Emîri Kâbus b. Veşmgîr'i Esterâbâd'dan çıkardı. Bu sıralarda Sâmânîler'in yanındaki görevini bırakıp kaçan Ebû'l-Abbâs Taş Hâcib de Esterâbâd'a sığındı. Adudüddevle'nin ardından Müeyyidüddevle'nin de ölmesi (984) üzerine Adudüddevle'nin oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Medya, Taberistan ve Cür-cân hükümdarı ilân edilen Rüknuddevle'nin küçük oğlu Fahrüddevle, Ebû'l-Abbâs Taş Hâcib'e Cür-cân şehriyle Esterâbâd ve Dihistan'ı iltâ* olarak verdi. Ancak çok geçmeden Ebû'l-Abbâs Taş Hâcib vebadan öldü (987). Kısa bir süre Selçuklular'ın elinde kalan Esterâbâd, XII. yüzyılda Bâvendiler'den Şah Gazi Rüstem'in (1140-1163) yönetimine girdi. Rüstem bu dönemde Şâfiîler ile Şiîler arasında çıkan kavgaları yatıştırmış ve işine son verilen Şâfiî kadıyı görevine iade etmiştir.

Moğol istilâsında büyük han Ögedey'in kumandanlarından Çin-temür, Kâbücâmeli kumandan Nusretüddin'i Esterâbâd valiliğine getirdi. Şehir XIII. yüzyıl ortalarında bir ara Elburz yöresindeki kalelerde oturan İsmâîlîler'in tahribatına mâruz kaldı. Esterâbâd'ın daha sonra bölgenin merkezi olan Cür-cân'ın yerini aldığı ve eyaletin doğu kesimlerine Türkmenler'in yerleştiği görülür. Çok geçmeden de bölge İlhanlılar, Timur-lular ve mahallî Türk beylerinin savaş alanı haline geldi. Bir ara Özbekler'in egemenliği altına giren Esterâbâd, 1510'da Safevî Hükümdarı Şah İsmâil tarafından ele geçirildi. Böylece tekrar ve son defa İran topraklarına dahil edilen Esterâbâd'da sürekli bir huzur sağlanamamış,

siyasî sebepler yanında kuzeydeki Özbekler'in kıskırtmaları yüzünden şehir oldukça sık tekrarlanan isyanlara sahne olmuştur. Kaçar hânedanının kurucusu Ağa Muhammed Han'ın (1786-1797) İran'daki karışıklıktan faydalanarak şahlığını ilân ettiği Esterâbâd'da Kaçarlar döneminde de birçok ayaklanma meydana gelmiştir.

1924'te Kaçarlar'ın yerine geçen Pehlevî hânedanı döneminde Rızâ Şah (1926-1941) şehrin adını Gürgân'a çevirdi. Bugün Farsça ve Türkçe konuşulan Gürgân'da önceleri klasik Farsça ile لوترا (Lüterâ/Leutrâ [?]) denilen Esterâbâd lehçesi konuşuluyordu. Esterâbâd lehçesi XIV. yüzyılda burada doğan Hurûfîliğin propaganda aracı olarak kullanıldı ve tarikatın kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî (ö. 1394) *Câvidânnâme* adlı eserinin yarısını Farsça, yarısını da bu lehçe ile yazdı.

Esterâbâd, XX. yüzyılın ilk yarısındaki görünüşüne göre burçlarla donatılmış dört köşeli bir surla çevriliydi. Sur Ağa Muhammed Han tarafından onarılmışsa da bugün yine harabe durumunda ve onunla Şah Abbas'ın inşa ettirdikleri saraylar da yıkılmıştır. Çok yağmur yağdığı için evlerini kerpiç yerine taştan yapan Esterâbâdlılar, bu sayede şehirlerine diğer İran şehirleriyle karşılaştıramayacak bir düzen kazandırmışlardır. Sur dışında ve şehirde, başlıcaları Gülşen Camii ile İmam Mûsâ el-Kâzım'ın soyundan İmamzâde Nûr'un türbesi olmak üzere çok sayıda mimari kalıntıya rastlanılır.

Genellikle Şiîliğe karşı Sünnîliğin ısrarla korunduğu Esterâbâd'da Dârülmüminin adı da verilir. Eskiden biri Herat ve Meşhed'e, diğeri İsfahan ve Tahrân'a giden iki ticaret yolunun başlangıcında bulunan Esterâbâd Asya'daki pamuk, piriç, ipek vb. ürünler için bir pazar yeri ve antrepo görevi yapıyordu. Ortaçağ'da Cür-cân ve Esterâbâd şehirlerinin limanı Hazar kıyısındaki Abeskûn idi; Ruslar'ın Hazar denizinin güney kıyılarına inmesinden sonra Esterâbâd'ın yaklaşık 50 km. batısında bulunan Bender-i Gez Limanı önem kazanmıştır. İran'ın Mâzenderan idarî bölgesinde Gürgân vilâyetinin merkezi olan bugünkü Gürgân şehrinin nüfusu 129.430'dur (1986).

Hurûfîliğin kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî ile *Bezm ü Rezm* müellifi tarihçi Azîz b. Erdeşir Esterâbâdlı'dır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 333, 334; Taberî, *Târîh* (de Goeje), I, 2836; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 206-207; *Hudûdül-âlem* (Minorsky), s. 134; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 378; Yâkût, *Mu'cemül-büldân*, I, 174-175; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân* (trc. E. G. Browne), Leiden 1905, s. 238; Rezmârâ, *Ferheng-i Coğrafyâ-yı İrân*, Tahran 1951, III, 254-255; Muhammed Takî Han Hekîm, *Genc-i Dâniş* (nşr. M. Ali Sûti — Cemşid Keyânfer), Tahran 1366 hş., s. 54-55; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 375-379; H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, London 1928, s. 71-77; Abdülhüseyn Saîdyân, *Serzemîn u Merdüm-i İrân*, Tahran 1369, s. 237-240; Hüsamettin Aksu, *Emîr Gıyâsed-din Muhammed el-Esterâbâdî ve İstivânâme'si* (doktora tezi, 1981), İSAM Ktp., nr. 1382, s. 83-86; James J. Reid, "Rebellion and Social Change in Astarâbâd, 1537-1744", *JMES*, sy. 13 (1981), s. 35-53; R. Hartmann, "Cürcân", *İA*, III, 245-246; a.mlf. — J. A. Boyle, "Gurgân", *EI*² (İng.), II, 1141; Streck, "Esterâbâd", *İA*, IV, 387-389; R. N. Frye, "Astarâbâd", *EI*² (İng.), I, 720; Dihhudâ, *Luğatnâme*, IV, 2142-2146; C. E. Bosworth — S. Blair, "Astarâbâd", *EIr*, II, 838-840; E. Ehlers, "Astarâbâd Bay", a.e., s. 840-841; *DMF*, I, 127.

TAHSİN YAZICI

ESTERÂBÂDÎ, Aziz b. Erdeşîr

(عزیز بن اردشیر استرابادی)

Bezm ü Rezm adlı eseriyle tanınan
İranlı tarihçi ve şair.

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın başlarında yaşadı. Hayatı hakkında bilinenler, kendi tarihinde verdiği bilgilerle Şehâbeddin İbn Arabşah'ın '*Acâ'ibü'l-makdûr*' adlı eserine dayanmaktadır. İbn Arabşah, Esterâbâdî'nin Celâyirliiler'den Sultan Ahmed b. Üveys'in gözde nedimlerinden biri olduğunu, şöhretini duyan Kadı Burhâneddin'in Sultan Ahmed'den onu kendisine göndermesini istediğini, bu isteğin reddedilmesi üzerine Esterâbâdî'nin bir gece kaçarak Sivas'a gittiğini söylerse de bu rivayet gerçekle bağdaşmamaktadır. Zira Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*'de bazı hadiseler dolayısıyla Sultan Ahmed'le ilişkilerini anlattığı halde böyle bir olaydan bahsetmez. Esterâbâdî'nin Sultan Ahmed'le olan münasebeti, Timur'un 795'te (1393) Bağdat'ı işgali üzerine efendisiyle birlikte Meşhed'e (Necf) kaçmasından ibarettir. Meşhed'i de ele geçiren Timurlular Esterâbâdî'yi buradan alıp Hille'de bulunan Timur'un oğlu Mirân Şah'a götürdüler. Bir süre sonra ordu ile birlikte Diyarbekir'e hareket eden Esterâbâdî, Diyarbekir'le Mardin arasında konakladık-

ları bir sırada geceleyin kaçmayı başardı ve Ergani yoluyla Sivas'a Kadı Burhâneddin'in yanına gitti (1394). Kadı Burhâneddin'in öldürülmesinden (800/1398) sonra Mısır'a giden Esterâbâdî'nin buradaki faaliyetleri bilinmemektedir. Ancak Arap ve Fars edebiyatları alanındaki geniş bilgisi sebebiyle kendisinin Memlûk hükümdarlarından da ilgi gördüğü söylenebilir. Esterâbâdî içmiş olduğu fazla içki sebebiyle ölmüştür. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Gerek *Bezm ü Rezm*'deki üslûbundan, gerekse bu eserde rastlanan şiir parçalarından onun iyi bir şair ve nesir ustası olduğu anlaşılmaktadır.

Esterâbâdî'nin bilinen tek eseri olan *Bezm ü Rezm*, Kadı Burhâneddin'in emriyle kaleme alınmış özel bir tarih mahiyetindedir. Bazı kaynaklarda (*Keşfü'z-zunûn*, I, 299) adı *Târîhu'l-Kâdî Burhâned-dîn es-Sivâsî* şeklinde kaydedilmişse de müellif eserine *Bezm ü Rezm* adını verdiğini açıkça ifade etmektedir (s. 32, 538). Esterâbâdî, Arapça'nın türlü üstünlükleri olduğunu kabul etmesine rağmen eserini, o dönemde (XIV. yüzyıl) hemen bütün Anadolu halkının konuştuğu, resmî yazışmalarda da kullanılan Fars diliyle yazdığını söyler. Bununla beraber metin arasında Arapça şiirlere de yer verilmiştir.

İbn Arabşah eserin dört cilt olduğunu kaydeder. Müellif de eserinin I. cildini 800'de (1398) bitirdiğini ve II. cilde başlayacağını ifade eder (s. 540). Ancak Kadı Burhâneddin'in öldürülmesinden sonra Mısır'a giden Esterâbâdî'nin eserinin geri kalan kısımlarını ikmal edip etmediği bilinmemektedir. Müellif, XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşanan karışıklıkları ve huzursuzlukları en iyi şekilde anlattığı *Bezm ü Rezm*'de yazılış sebebini açıkladıktan sonra Bağdat'ta geçen hayatı ile o dönemde Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem'de hâkim olan Celâyirliiler ve bu ülkeleri onların ellerinden alan Timurlular hakkında bilgi verir. Ardından Anadolu'ya gelişini ve Kadı Burhâneddin'e intisabını anlatır. Onun isteği üzerine yazmaya başladığı eserinde bu hükümdarın soyu, yetişmesi ve hükümdar oluşu hakkında geniş bilgi verir. Kadı Burhâneddin'in hükümdarlığı boyunca Eretnaogulları, Mutahharten Beyliği, Karamanoğulları ve diğer beyliklerle mücadelelerinden ve bunlar arasında meydana gelen savaşırlardan bahseder. Zaman zaman mübalağaya kaçan tarafla-

rı olmakla beraber eser, Kadı Burhâneddin Devleti'nin özellikle 1394'ten sonraki tarihi için birinci elden değerli bir kaynaktır.

Bezm ü Rezm önce Ahmed Tevhid tarafından parçalar halinde (*Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1330-1331, cüz 28-39, s. 106-109, 178-182, 234-241, 296-307, 347-357, 405-409, 468-478), daha sonra, başta bugün Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal etmiş bulunan Ayasofya Kütüphanesi'ndeki nüshası (nr. 3465) olmak üzere Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2822), Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2079) ve Râgıb Paşa (nr. 982) kütüphanelerindeki nüshaları karıştırmak suretiyle Kilisli Muallim Rifat tarafından M. Fuad Köprülü'nün mukaddimesiyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 1928). Heinz Helmut Giesecke eseri *Das Werk des 'Azîz İbn Ârdşîr As-tarâbâdî, Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien* adıyla özet olarak Almanca'ya çevirmiştir (Leipzig 1940). *Bezm ü Rezm* Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1990).

BİBLİYOGRAFYA :

Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1928, s. 32, 536-538, 540; a.e., M. Fuad Köprülü'nün mukaddimesi, s. 5-21; İbn Arabşah, '*Acâ'ibü'l-makdûr*' (nşr. Murtazâ Nazmizâde), İstanbul 1142, I, 177, 228; *Keşfü'z-zunûn*, I, 299; Neffîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, I, 193; Storey, *Persian Literature*, London 1970, I, 411; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti, Kadı Burhâneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, Ankara 1989, s. 27; Babinger (Üçok), s. 5; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *TTK Belleten*, VII / 27 (Ankara 1943), s. 380.

TAHSİN YAZICI

ESTERÂBÂDÎ, Radiyyüddin

(bk. RADÎ el-ESTERÂBÂDÎ).

ESTERGON

Macaristan'ın kuzeybatısında
Komárom ilinde
XVI.-XVII. yüzyılda bir Osmanlı
sancak merkezi olan şehir.

Adı Macarca Esztergom, Almanca Gran ve Latince Strigonium olan, Osmanlı kaynaklarında Ustorgon şeklinde de geçen şehir, Tuna'nın sağ yakasında ve büyük dönemecindeki tepelik bölgede Macar